

De pilaarvoorstellingen in de Librije opnieuw geïnterpreteerd I

Twee mannen en twee vrouwen

Renaat J.G.A.A. Gaspar

De sculpturen die Wilhem de beldensnijder in de zomer van 1562 op de pilaren en de kraagstenen in de Librije te Zutphen heeft aangebracht, hebben altijd slechts minimale belangstelling gekregen. In de ruim vijftientig publicaties over deze bijzondere laatmiddeleeuwse bibliotheek ging bijna alle aandacht uit naar de lectrijnen en het boekenbezit. De picturale voorstellingen in de bibliotheekruimte werden echter zo goed als over het hoofd gezien.

Het proefschrift dat K. Meinsma ruim honderd jaar geleden verdedigde, sprak slechts in één voetnoot van precies tien regels over de betekenis van die afbeeldingen:

Deze beelden vindt men aan de afschuiningen der pilaren, waar het achtkant van de zuilen overgaat in het vierkant, gevormd door de samenkomst van de vier gewelven. Op den 1en pilaar, bij de deur, vindt men St. Walburga, Maria met het kindeke, Lucas en Mattheus; op den 2en Marcus, Johannes, St. Barbara en St Catharina, op den 3en een vrou-

wenkop, een mannenkop en een vierkante steenen plaat waarop in basrelief de Salvator is uitgehouwen, in de linkerhand een 'rijks-appel' of wereldbol houdende, met de rechter wijzende op de inscriptie in gotische letters boven zijn hoofd: 'Ego sum via veritas et vita.' Op den 4en Petrus, Saulus, Delila en Samson. Buitendien zijn onder den aanzet der ribben koppjen, bloemen en figuurtjes in zonderlinge houdingen, zoogen. 'fratsen' aangebracht.¹

Enige jaren geleden verscheen een korte bijdrage van Jan Frings over de vrouwen- en mannenbuste die Meinsma 'Delila en Sam-

Boven: afb. 1. Overzicht Librije.
(foto Achim Bednorz, Keulen)

Afb. 2. Mannen- en vrouwenbuste.
(foto's Paul Ploegman)

son' genoemd heeft. Voor hem was het 'zeer onwaarschijnlijk dat die twee figuren Simson en Delila voorstellen', maar hij slaagde er niet in om die – evident onjuiste – benamingen door betere te vervangen.²

Toch lijkt een bevredigende benoeming wel degelijk mogelijk, wanneer zij namelijk vanuit cultuurhistorisch standpunt en met behulp van de filologie worden benaderd. In deze bijdrage is daartoe voor 'Delila en Samson' alsook voor de twee koppen op de christuspilaar een poging ondernomen.

Superman en femme fatale

Met de mannen- en vrouwenbuste heeft men nooit echt raad geweten. Simson, dacht men, zou eventueel verbeeld kunnen zijn, als je let op de gespierde armen en de lange haarstrengen. Maar echt zeker was men niet, want hij 'misstond' in deze omgeving. Een krachtpatser, jawel, en een bijbelse figuur, zeker. Maar waarom die twee vreemde paardenstaarten? Die strookten allerm minst met de traditione-

le voorstelling van een weelderige haarbos, symbool – en feitelijke bergplaats – van zijn lichamelijke kracht. En wat was dat voor een vreemde muts op zijn hoofd? Nergens in de Bijbel staat iets vermeld over een hoofddeksel van deze *superman*, die in zijn eentje een paleis wist te verwoesten door de ondersteunende pilaren uiteen te duwen. Eén ding was zeker: deze afbeelding paste niet in de rij van de vier evangelisten en de vier heilige vrouwen. En de Delila-afbeelding wist men in deze omgeving al helemaal niet te plaatsen. Simson en Delila vormden een vaste combinatie, dat wel, maar Delila, toch het prototype van de *femme fatale*, kon hier onmogelijk thuishoren, en zeker niet op de Petrus- en Pauluspilaar. Frings formuleerde het kernachtig: '(...) in hoeveel bochten moet iemand zich draaien om het duo Petrus en Paulus te koppelen aan het duo Simson en Delila? Te veel (...)'³

De mannenbuste

Maar zowel de mannen- als de vrouwenbuste passen wél in deze ruimte en juist wél op de Petrus- en Pauluspilaar als ze correct geïd-

worden. De mogelijke route naar de precieze verklaring begint bij een nauwkeurige beschrijving van de mannenfiguur. Wat zien we: een zelfbewust kijkende, bebaarde man met een hoofddekkel in twee verdiepingen, waarop een soort pompon is bevestigd. Hij heeft twee gladde, stijf uitstaande haarstrengen ('paardenstaarten'). Hij heeft blote, gespierde armen. Boven zijn onderkleed met korte mouwen draagt hij een harnas. Hij is dus een krijgsman, een succesvolle krijgsman, zoals zijn blik en zijn lichaamstaal ons duidelijk maken. En gelet op de volle baard is hij ook een koning, maar een koning die met zo een merkwaardige hoofdbedekking tevens iets oosters uitstraalt. De kleding van deze man is een 'hemd' met korte mouwen, waarboven een harnas is aangebracht. Het is de typisch Griekse kledij van een soldaat: de lederen buis met korte mouwen en daaroverheen het metalen borst- en rugpantser. De hoofdbedekking vormt het oosterse element. Meer bepaald: het is een tiara, een oosterse, in het bijzonder Perzische vorstenkroon, en wel een in de oorspronkelijke vorm, een tweeledige leren muts, taps toelopend met bovenaan een knop van (half-?)edelsteen.

Geen haarstrengen maar hoorns

Bij deze combinatie van Grieks en Perzisch moet je onmiddellijk denken aan Alexander de Grote. Van hem is immers bekend dat hij – tot verdriet en groot onbehagen van zijn landgenoten – na zijn verovering van het Midden-Oosten al snel 'verperzisch' was. Hij voerde aan zijn hof de oosterse kledij en oosterse gebruiken in, waaronder de typisch oosterse begroetingswijze, waarbij de onderdaan plat ter aarde viel bij de nadering van de vorst. En hij zette de Perzische tiara als teken van zijn koningschap op het hoofd.⁴ Die vinden we terug op de afbeelding in de Librije. En die vreemde haardracht dan? Het antwoord is: het zijn géén haarstrengen, het zijn

hoorns, de gladde, stijve, achterwaarts (bij de rechtopstaande mens benedenwaarts) gerichte hoorns van een steenbok. Dit beeld van Alexander als een steenbok – symbool van het Griekse rijk⁵ – vindt men terug in de Bijbel, in het boek Daniël 8:5-8 en 8:21 (eerste helft), en de vooruitwijzing daarnaar bij Daniël 7:6.

Nicolaus van Lyra, de befaamde bijbelcommentator (†1340), heeft in zijn werk *Postilla super totam bibliam* hierbij het volgende commentaar geschreven, dat meteen duidelijk maakt waarom Alexander in het gezelschap van onder meer Petrus, Paulus en Johannes thuishoort. In zijn glosse op Daniël 7:6 schrijft hij dat Alexander in de aanvang van zijn heerschappij een droom had waarin God als een joodse hogepriester in vol ornaat verscheen en hem de overwinning beloofde. Toen hij later als veroveraar voor de poorten van Jeruzalem arriveerde, kwam het volk hem tegemoet onder aanvoering van een hogepriester, gekleed in vol ornaat. Daarop steeg Alexander van zijn paard en aanbad God in de gedaante van de hogepriester, omdat die er precies uitzag als zijn droombeeld van vroeger. En bijgevolg heeft Alexander de Grote Jeruzalem niet verwoest maar gespaard.⁶

Dit verhaal nu, dat Alexander de Grote een visioen van Godswege had ontvangen, is in de middeleeuwse kerk algemeen bekend geweest. Dat hield in dat Alexander werd beschouwd als een soort van heidense profeet en voorchristelijke Godverkondiger.

De vrouwenbuste

Zo een goddelijk visioen werd op gezag van Augustinus eveneens toegeschreven aan de figuur die tot nu toe bij gebrek aan een betere verklaring 'Delila' genoemd is. Het is de befaamde sibille van Cumae. In *De Civitate Dei* xviii, 23 beschrijft Augustinus dat hij van een zekere Flaccianus de Latijnse vertaling van een Griekse voorspelling in 27 regels kreeg aangereikt, waarvan de beginletters van de 27

Afb. 3 Vrouwen(?)- en mannenkop.
(foto's Paul Ploegman)

beginwoorden – hier in vertaling – de volgende woorden te lezen gaven: Jezus Christus, Zoon van God, Heiland.⁷ Deze voorspelling betrof het einde der tijden, en bevatte een aanzienlijke hoeveelheid elementen die als puur christelijk konden worden uitgelegd. Zo wordt al in de eerste regels het laatste oordeel aangekondigd, waarbij de ongelovige en de gelovige mens God als koning uit de hemel zullen zien nederdalen. Voorts betoogt Augustinus dat in deze hele voorspelling niets te vinden was dat betrekking zou kunnen hebben op de cultus van heidense goden – ja, dat daarin eerder tégen hen en tégen hun belijders wordt gesproken.⁸ Evenals Alexander de Grote werd dus ook de sibille van Cumae beschouwd als een soort heidense profetes en voorchristelijke Godsverkondigster.⁹

Ingewikkeld kapsel

Opmerkelijk is trouwens dat de Zutphense verbeelding van de sibille bijzonder 'spre-

kend' is. Vooral de haardracht valt op: haar kapsel is vreemd, bont, lang neervallend en tegelijk hoog opgestoken. Dit laatste aspect, haar ingewikkelde kapsel, heeft de Zutphense sculptuur gemeen met andere voorstellingen van de sibille, bijvoorbeeld die in het koor-gestoelte van de kerk te Ulm. Een ingewikkelde haartooi – je zou ook kunnen zeggen: een opzichtige hoed – tref je aan op een paar picturale verbeeldingen, zoals bij Hubert van Eyk.¹⁰ Maar die voorstellingen hoefde *Wilhem de beldensnijder* niet te gaan bekijken. Veel dichterbij, op slechts twintig meter afstand, heeft Wilhem iets soortgelijks kunnen zien. De vijf sibillen – waaronder die van Cumae – afgebeeld in de koorsluiting en in het zuidoertransept van de Walburgiskerk vertonen eveneens dergelijke opvallende hoofdbedekkingen.¹¹ Niet onwaarschijnlijk heeft Wilhem juist dáár, in de Walburga, zijn inspiratie opgedaan voor de vormgeving van zijn sibille.

En door die visioenen van Godswege horen zowel Alexander als de sibille juist op dié pilaar thuis bij de twee anderen, die eveneens

zo een ervaring hebben gehad: Petrus even buiten Rome, en Paulus nabij Damascus.

Puzzelstukken: de twee koppen als picturaal paar

Op de pilaar tegenover de voormalige ingang van de Librije staan een vrouw en een man afgebeeld (afb. 3). De bewijsvoering inzake de identificering van deze twee afbeeldingen is minder 'eenvoudig' dan bij afbeelding 2. Bij de duiding van deze twee sculpturen kan alleen een grote mate aan waarschijnlijkheid bereikt worden, en zulks alleen als verschillende feiten en omstandigheden in hun samenhang worden beschouwd. Aldus zullen zij als puzzelstukken elkaar aanvullen en het bewijs sluitend kunnen maken. Allereerst valt op dat zij in picturaal opzicht duidelijk een paar vormen. Immers, alleen van hen is uitsluitend het hoofd te zien, waardoor zij gedetailleerder en indringender worden getoond dan de overige personen.

De (vrouwen?)kop met oorijzer

Zo ook de sculptuur die tot nog toe is genoemd: 'Vrouwen(?)kop' (afb. 3), een formulering die de mogelijkheid openhield dat het een afbeelding van een mannenhoofd was, gehelmd waarschijnlijk. Voor die 'hoofdbedekking' had men blijkbaar geen verklaring. Maar gehelmd is deze persoon allerminst. Wat je ziet is een zogenaamd *oorijzer*, *hoofdyzer* of *haaryzer*, een beugel die het kapsel, later ook de vrouwenmuts, op de plaats moest houden. Oorspronkelijk waren ze inderdaad van ijzer; later is daarvoor koper, vanaf 1500 ook zilver, en in welvarende tijden zelfs goud gebruikt. Natuurlijk werden er allerlei verfraaiingen in de vorm van knoppen of krullen op aangebracht, vooral aan de uiteinden van de beugels. De Friezen, Oostfriezen en Denen sloegen die uiteinden plat, zodat het als het ware ronde bladen werden. Ook de oorspronkelijk ronde beugel zelf werd later plat

geslagen, zodat hij de breedte van twee, drie, soms vier vingers kreeg.¹² En juist dié hoedanigheden vind je terug op het oorijzer van de vrouw die op deze pilaar is afgebeeld.

Oorijzers werden gedragen in de kustgebieden: Vlaanderen, Holland, West-Friesland, Friesland, Groningerland, Oostfriesland, Denemarken. Voorts in enkele streken meer landinwaarts: Drenthe, Overijssel en noordelijk Gelderland (Elburg en Harderwijk). Echter niet in Zuidoost-Drenthe, Salland, Twente, de Graafschap Zutphen, Zuid-Gelderland aan en tussen de rivieren, Zuid-Utrecht en Brabant. De vrouwen daar 'zijn volkomen oorijzerloos in hare verschillende volkseigene hoofdtooisels'.¹³

Niet in de Graafschap Zutphen dus. We mogen dan ook aannemen dat de afgebeelde vrouw met haar regelmatig maar tevens individueel uiterlijk van ver buiten Zutphen afkomstig was. De ronde bladen wijzen immers naar Friesland, Oost-Friesland en Denemarken.

De mannenkop

Bij de mannenkop van afb. 3 is het enigszins anders. Ook deze is individueel van uiterlijk, maar zeker niet regelmatig. Hij is, meer dan welke andere afbeelding in de Librije, bijzonder markant. Deze man met zijn ietwat grove uiterlijk is wel bijzonder levensecht uitgebeeld: zijn asymmetrisch gezicht is vol sprekende gelaatstrekken. Onwillekeurig krijg je als beschouwer de indruk dat *Wilhem de beldensnijder* hier zichzelf heeft uitgebeeld. Zodoende volgde hij verscheidene andere beeldende kunstenaars na, die zichzelf eveneens een plaats in hun kunstwerk toebedeelden. Denk aan Jan van Eyck die zichzelf (in de spiegel) afbeeldde op zijn *Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw*. Maar Wilhem besefte blijkbaar heel goed, dat een rechtstreekse weergave van zijn spiegelbeeld de werkelijkheid geweld zou aandoen, zeker bij een asymmetrisch gelaat als het zijne. Hij moet een af-

wijkend procédé hebben toegepast. Het lijkt wel alsof hij zelf zijn portret vervaardigd heeft aan de hand van (misschien zelfs met behulp van) een gipsmasker of van een wasafdruk van zijn gezicht teneinde de werkelijke, niét de spiegelbeeldige trekken op zijn gezicht te kunnen vastleggen.¹⁴ Wat er ook van zij, deze doorgroefde kop is oneindig veel overtuigender dan al zijn andere werk in de Librije.

Wilhem: een rondtrekkende, vrije ambachtsman?

Gelet op de gegevens die de vrouw met haar oorijzer verstrekt, kun je wellicht zeggen dat zij – van wie, gelet op beider identieke voorstellingswijze, mag worden aangenomen dat zij Wilhems partner was – van ver buiten Zutphen afkomstig was. En zeer waarschijnlijk ook Wilhem zelf. Voor deze veronderstelling is nog een ander, ondersteunend, argument te vinden. In 1565 werden deze acht nieuwe leesbanken geplaatst bij de tien andere, die toen slechts twee jaar oud waren. Het is toch wel bijzonder merkwaardig dat *Wilhem de beeldensnijder* nooit een vervolgoopdracht heeft gekregen tot het versieren van die acht nieuwe lectrijnen.¹⁵ En dat, terwijl uit zijn bijnaam *beldensnijder* – niét *beldenhouwer* – blijkt dat hij van professie toch eigenlijk voornamelijk de houtsnijkunst beoefende. Natuurlijk, Wilhem kán juist in dat tijdsbestek van ruim twee jaren overleden zijn, hij kán voor de vervolgoopdracht bedankt hebben, maar een meer voor de hand liggende, sociaal-economische, omstandigheid laat iets anders vermoeden. Beeldsnijders hoorden, evenals schilders, traditioneel thuis in het Sint-Lucasgilde. Zo een schilders- en beeldsnijdersgilde ontbrak evenwel in Zutphen.¹⁶ Veel schilders of beeldensnijders zullen dus in Zutphen niet gewoond hebben, en een opdrachtgever had in zijn keus hoe dan ook de vrije hand. Ook Herman Berner, en natuurlijk zal hij gezocht hebben naar een zo goedkoop mogelijke

arbeidskracht voor dit werk aan de Librije.¹⁷ Inderdaad, zo goedkoop mogelijk: op 14 september 1562 is Wilhem betaald voor zijn beeldhouwwerk en hij kreeg – opmerkelijk genoeg – voor zijn beeldhouwkunst geen stuiver meer dan de andere arbeiders voor hun metsel-, schilder- of timmerwerk.¹⁸ Was Wilhem soms een van die rondtrekkende kunstzinnige ambachtslieden die – vrij van de dwang maar ook zonder de (tariefs)bescherming van een gilde – met hun beeldencatalogus op zak en een koffer met mallen, beitels, gutsen en ander gereedschap op de rug op zoek waren naar werk? Hij zal niet de enige zijn geweest.

‘Wilhem (fecit)’

Maar hij heeft zijn ‘handtekening’ achtergelaten! De prominente plaats die hij zichzelf en zijn partner toebedeelde – zie afbeelding 3: op de Christuspilaar, in de onderafdeling tussen allerlei heiligen en in de nabijheid van Alexander de Grote en de sibille van Cumae – toont hoe hij over zichzelf en zijn kunst dacht. Kunst in dienst van de gemeenschap en van de godsdienst, jawel, maar ook kunst met een bijzondere stempel daarop gedrukt, zijn stempel. Hij blijkt daarbij een typische zestiende-eeuwer te zijn geweest, levend op de kentering der tijden, toen onaantastbaar geachte structuren in kerk en staat, ook door het optreden van enkelingen, meer en meer aan het wankelen werden gebracht. ●

Noten

- 1 Meinsma (1988 [=1902]) 37. Zie voor de datering van Wilhems werk: Meinsma (1988 [=1902]) 35.
- 2 Frings (2010) 107-108. Met toestemming van de Stichting Librije te Zutphen zijn de afbeeldingen ontleend aan de site <http://www.librije-zutphen.nl>. Ook hun benamingen zijn daarvan overgenomen.
- 3 Frings (2010) 108.

- 4 Ook de pauselijke tiara van Leo X (+1521) had nog zo'n eenvoudige knop, zoals zijn grafmonument in de Santa Maria sopra Minerva te Rome aantoonde. Later is van die knop een wereldbol gemaakt waarop een kruis werd geplaatst.
- 5 Alexander werd algemeen als een *Griekse* vorst en veroveraar beschouwd. Nu nog steeds trouwens en met name door de Grieken die Macedonië beschouwen als een deel van Griekenland.
- 6 'Unde legitur in scola historiae, quod cum alexander cogitaret sibi subiugare orbem, exiens adhuc in macedonia deus sibi apparuit et similitudine summi sacerdotis iudeorum induti pontificalibus ornamentis et sibi victoriam promisit. Propter quod alexander veniens contra ierusalem, cum populus ei obviaret et summus sacerdos pontificalibus indutus, alexander de equo descendit et deum qui sibi apparuerat adoravit in homine qui eius similitudinem gerebat, et ideo civitati pepercit.'
- 7 Augustinus geeft nog meer bewijzen van de goddelijke herkomst van deze voorspelling: het getal 27 is gelijk aan 3 tot de derde macht, dus het allervolmaaktste getal, en de beginletters van de vijf Griekse woorden *Jesoes Christos Theoe hujos sotèr* vormen samen het woord *ichtus* (vis), de mystieke voorstelling van Christus.
- 8 '(...) nihil habet in toto carmine suo (...) quod ad eorum falsorum sive facorum cultum pertineat, quin immo ita etiam contra eos et contra cultores eorum loquitur (...)'
- 9 Augustinus, *De Civitate Dei* XVIII, 23 spreekt aanvankelijk steeds over de sibille van Erythrae, maar verderop in zijn betoog zegt hij dat anderen eerder die van Cumae op het oog hebben. ['Haec autem Sibylla sive Erythraea sive, ut quidam magis credunt, Cumaea (...)']
- 10 In het koorgestoelte te Ulm zijn vier sibillen uitgesneden: die van Tibur, Libië, Cumae en Hellespont.
- 11 De vijf sibillen in de Walburgis zijn die van Erythrae, Samos, Tibur, Cumae en een *sibylla anno aetatis XVIII*.
- 12 Zie Winkler (1887) 273-277 en 291.
- 13 Winkler (1887) 303.
- 14 In het Archief der kerkvoogdij van de Her-

vormde Gemeente is geen enkele aanwijzing te vinden dat naast Wilhem nog andere *beldensnijders* in de Librije aan het werk zijn geweest.

- 15 Zie Meinsma (1988[=1902]) 37.
- 16 Zie Bennink (2011) 72 en de bronverwijzing aldaar.
- 17 Herman Berner had aan de zijde van mr. Coenraad Slindewater de bouw van de Librije geïnitieerd en kreeg na diens dood in 1559 de leiding over de daadwerkelijke bouw en inrichting. Tot aan zijn dood in 1573 had hij het beheer van de bibliotheek in handen.
- 18 Zie Meinsma (1988[=1902]) 35 alsook Archief kerkvoogdij fol. 116v (2x) en 119v. Zijn houtsnijwerk aan de lectrijnen werd later apart afgerekend. Zie Meinsma (1988 [=1902]) 36.

Bibliografie

- Archief der kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente, archiefnummer 62; inventarisnummer 277.
- Augustinus, *De Civitate Dei*, in J.P. Migne, *Patrologia Latina* 41. Paris, 1861.
- Bennink, Regina, 'Een bijzondere Christus Salvator in de Librije', in *Zutphen. Tijdschrift over de historie van Zutphen en omgeving*, 3 (2011), 67-73.
- Frings, J., 'Dat is Delila niet', in *Zutphen. Tijdschrift over de historie van Zutphen en omgeving*, 4 (2010), 107-108.
- Hall, J., Th. Veenhof, en I.M. Veldman, *Hall's iconografisch handboek: onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*. Leiden: Primavera Pers 1963.
- Meinsma, K.O., *De Librije te Zutphen*. Zutphen: De Walburg Pers, 1988 (gedeeltelijke herdruk van K.O. Meinsma, 'Middeleeuwse bibliotheken'. Diss. UvA, 1902; pag. 198-245).
- Nicolaus de Lyra, *Postilla super totam bibliam*. Frankfurt am Main, 1971 (fotomechanische herdruk van de uitgave Straatsburg 1492).
- Winkler, J., *Oud Nederland*, 's-Gravenhage: Ewings, 1887.

(Dit is het eerste van twee artikelen over de pilaarvoorstellingen in de Librije te Zutphen. Het tweede deel verschijnt in *Zutphen* 2013-4.)